

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

DASHTI QIPCHOQ KO‘CHMANCHILARINING ZARAFSHON VOHASIGA ETNIK TA’SIRLARI

Azimova Farangiz Shokirovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, tayanch doktoranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada Dashti Qipchoq hududida yashagan ko‘chmanchi qabilalarning Zarafshon vohasiga kirib kelishi va bu jarayonning etnik tarkibga ta’siri ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Ayniqsa XIII–XVI asrlarda yuz bergan migratsiya jarayonlari, qipchoq, qo‘ng‘irot, nayman, qarluq va boshqa turkiy qabilalarning voha aholisiga qo‘shilishi hamda bu jarayon natijasida shakllangan etnik o‘zgarishlar yoritiladi. Shuningdek, arab, fors va rus sharqshunoslari asarlaridagi ma’lumotlar qiyosiy metod asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Dashti Qipchoq, Zarafshon vohasi, etnogenez, ko‘chmanchilar, qipchoqlar, o‘zbek xalqi, etnik jarayonlar.

ЭТНИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ КОЧЕВНИКОВ ДЕШТ-И-КЫПЧАКА НА ЗАРАФШАНСКУЮ ДОЛИНУ

Азимова Фарангиз Шокировна

Самаркандский государственный университет имени Шарафа Рашидова, базовый докторант

Аннотация

В статье на основе научных источников анализируется процесс проникновения кочевых племён, проживавших на территории Дешт-и-Кыпчака, в Зарафшанскую долину и его влияние на этнический состав региона. Особое внимание уделяется миграционным процессам XIII–XVI веков, в результате которых кипчаки, кунграты, найманы, карлуки и другие тюркские племена вошли в состав местного населения, что привело к этническим изменениям. Также проводится сравнительный анализ данных, содержащихся в трудах арабских, персидских и русских востоковедов.

Ключевые слова: Дешт-и-Кыпчак, Зарафшанская долина, этногенез, кочевники, кипчаки, узбекский народ, этнические процессы.

ETHNIC IMPACT OF DASHT-I KIPCHAK NOMADS ON THE ZARAFSHAN VALLEY

Azimova Farangiz Shokirovna

Samarkand State University named after Sharof Rashidov, Basic Doctoral Student

Abstract

This article analyzes, based on scholarly sources, the migration of nomadic tribes from the Dasht-i Kipchak region into the Zarafshan valley and its impact on the ethnic composition of the area. Particular attention is given to migration processes of the 13th–16th centuries, during which Kipchaks, Kungrats, Naimans, Karluks, and other Turkic tribes integrated into the local population, leading to significant ethnic transformations. The study also provides a comparative analysis of data from Arabic, Persian, and Russian Orientalist sources.

Keywords: Dasht-i Kipchak, Zarafshan valley, ethnogenesis, nomads, Kipchaks, Uzbek people, ethnic processes.

Markaziy Osiyo tarixida Dashti Qipchoq hududi bilan Zarafshon vohasi o'rtasidagi tarixiy aloqalar alohida ilmiy ahamiyatga ega. Zarafshon vohasi qadimdan o'troq dehqonchilik madaniyatining markazi bo'lib kelgan bo'lsa, Dashti Qipchoq esa asosan ko'chmanchi chorvador qabilalar yashagan hudud sifatida shakllangan. Shu sababli ushbu ikki hudud o'rtasidagi etnik aloqalar masalasi Markaziy Osiyo xalqlari etnogenezini o'rganishda muhim ilmiy muammo hisoblanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, o'zbek xalqining etnik shakllanishida Dashti Qipchoqdan kirib kelgan qabilalarning o'rni hali ham to'liq ilmiy tahlil qilinmagan. Ayniqsa Zarafshon vohasining etnik tarkibida yuz bergan o'zgarishlar tarixiy manbalar asosida tizimli tarzda o'rganishni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi – Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga kirib kelishi jarayonini hamda bu jarayonning etnik tarkibga ta'sirini tarixiy manbalar asosida tahlil qilishdan iborat.

Zarafshon vohasi Markaziy Osiyo tarixining eng qadimgi va uzluksiz rivojlangan madaniy hududlaridan biri hisoblanadi. Bu hududning tarixiy rivojlanishi ko'p asrlar davomida turli etnik guruhlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ayniqsa Dashti Qipchoq hududida yashagan ko'chmanchi turkiy qabilalarning Zarafshon vohasiga kirib kelishi mintaqaning etnik tarixida muhim burilish bosqichlaridan biri sifatida baholanadi. Ushbu masala o'zbek xalqining etnogenezi, Movarounnahrning siyosiy tarixiy rivojlanishi hamda Samarqand vohasining etnik tarkibini o'rganishda alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Dashti Qipchoq atamasi o'rta asr tarixiy manbalarida keng hududni anglatgan bo'lib, u Sharqiy Yevropaning janubiy dashtlaridan tortib Sirdaryo havzasi va Movarounnahr chegaralarigacha bo'lgan ulkan makonni o'z ichiga olgan. Bu hudud XI–XVI asrlarda asosan turkiy qabilalar yashagan ko'chmanchi makon sifatida tarixiy manbalarda qayd etiladi. Ayniqsa qipchoqlar, qang'li, qo'ng'iroq, mang'it, nayman, qarluq, qiyat, qatag'on kabi qabilalar aynan shu hududda shakllangan. Rus sharqshunosi V. V. Bartold bu hududni "turkiy qabilalarning etnik markazi" sifatida baholaydi. [1]

Uning fikricha, Dashti Qipchoq hududi nafaqat siyosiy, balki etnik jihatdan ham Markaziy Osiyo tarixida muhim o'rin tutgan.

XIII asrda mo'g'ullar istilosi natijasida Markaziy Osiyoda yirik etnik o'zgarishlar yuz berdi. Zarafshon vohasi ham bu jarayondan chetda qolmagan. Mo'g'ullar istilosi natijasida vohaning mahalliy aholisi qisman kamaydi, ayrim hududlar esa vaqtincha bo'shab qoldi. Aynan shu davrda Dashti Qipchoq hududidan ko'plab turkiy qabilalar Movarounnahr hududiga kirib kelgan. Bu haqda Rashiddinning "Jome' ut-tavorix" asarida ham muhim ma'lumotlar keltiriladi.[2]

U yerda qipchoq qabilalarining mo'g'ullar tarkibida Movarounnahr hududiga kirib kelgani haqida aniq ma'lumotlar mavjud.

Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga kirib kelishi faqat mo'g'ullar istilosi bilan bog'liq bo'lmagan. Bu jarayon undan oldin ham boshlangan edi. XI–XII asrlarga kelib qipchoq qabilalari Sirdaryo havzasi hududlariga yaqinlashgan va bu hudud orqali Movarounnahr bilan doimiy aloqaga kirishgan. Ingliz tarixchisi P. Golden o'zining "An Introduction to the History of the Turkic Peoples" asarida qipchoqlar XI asrdan boshlab Sirdaryo havzasi orqali Markaziy Osiyo hududlariga yaqinlashganini ta'kidlaydi.[3]

Bu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Zarafshon vohasiga qipchoq qabilalarining kirib kelishi uzoq davom etgan tarixiy jarayon bo'lgan.

Zarafshon vohasining etnik tarkibi ayniqsa Temuriylar davrida o'zgarishni boshlagan. Amir Temur davrida turli turkiy qabilalar harbiy xizmatga jalb qilingan. Bu qabilalarning bir qismi Samarqand va uning atrofidagi hududlarda joylashtirilgan. Sharafiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" asarida Temur qo'shinlari tarkibida turli turkiy qabilalar vakillari bo'lganini alohida

ta'kidlaydi. [4]

Bu qabilalar keyinchalik Zarafshon vohasining etnik tarkibida muhim o'rin egallagan.

Rus tarixshunosligida bu masala ayniqsa XIX–XX asrlarda keng o'rganilgan. N. A. Aristov o'zining turkiy qabilalar tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlarida qipchoq qabilalarining Movarounnahr hududiga kirib kelishini etnik tarixning muhim bosqichi sifatida baholagan. [5] Uning fikricha, Movarounnahr hududida yashagan turkiy qabilalarning katta qismi Dashti Qipchoq hududidan kirib kelgan. Bu fikrni yana bir rus tarixchisi S. P. Tolstov ham qo'llab-quvvatlaydi. U o'zining Xorazm tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlarida Dashti Qipchoq qabilalarining Movarounnahr hududiga kirib kelishi mintaqaning etnik tarkibiga kuchli ta'sir ko'rsatganini ta'kidlaydi. [6]

Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga ta'siri ayniqsa Shayboniylar davrida kuchaygan. Shayboniyxonning Movarounnahrni egallashi bilan Dashti Qipchoq qabilalarining katta qismi bu hududga ko'chib kelgan. Bu jarayon tarixiy manbalarda ham aniq aks etgan. Muhammad Solihning "Shayboniynoma" asarida Dashti Qipchoq qabilalarining Movarounnahr hududiga kirib kelishi haqida muhim ma'lumotlar keltiriladi. [7]

Bu asar asosida aytish mumkinki, XVI asr boshlarida Zarafshon vohasida yirik etnik o'zgarishlar yuz bergan.

O'zbek tarixshunosligida ham bu masala alohida o'rganilgan. A. Asqarov, B. Ahmedov, R. Rahmonov, K. Shoniyoov kabi olimlar o'zbek xalqining etnogenezi masalasini o'rganishda Dashti Qipchoq qabilalarining roliga alohida e'tibor qaratganlar. [8]

Ularning fikriga ko'ra, o'zbek xalqining shakllanishida o'troq aholi bilan ko'chmanchi qabilalarning aralashuvi asosiy omil bo'lgan. Ayniqsa Zarafshon vohasi bu jarayonning eng muhim markazlaridan biri hisoblangan.

Zarafshon vohasida yuz bergan etnik o'zgarishlar faqat qabilalarning ko'chib kelishi bilan cheklanmagan. Bu jarayon madaniy jihatdan ham muhim o'zgarishlarga olib kelgan. Ko'chmanchi qabilalar o'zlarining urf-odatlarini, an'analari va til xususiyatlarini voha hududiga olib kirgan. Natijada voha aholisining etnik tarkibi bilan birga madaniy qiyofasi ham o'zgargan. Bu jarayon ayniqsa til sohasida yaqqol ko'zga tashlanadi. XV–XVI asrlarga kelib Movarounnahr hududida turkiy tilning keng tarqalishi aynan shu jarayon bilan bog'liq. Ingliz tarixchisi B. Spuler ham o'zining tadqiqotlarida bu masalaga alohida e'tibor qaratgan. [9]

Zarafshon vohasining etnik tarkibi XVI asrga kelib deyarli shakllanib bo'lgan. Bu davrga kelib vohada yashagan aholining katta qismi turkiy qabilalardan iborat bo'lgan. Mahalliy o'troq aholi bilan ko'chmanchi qabilalarning aralashuvi natijasida yangi etnik qatlam shakllangan. Bu qatlam keyinchalik o'zbek xalqining asosiy tarkibiy qismiga aylangan.

Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga ta'siri faqat etnik tarkib bilan cheklanmagan. Bu jarayon ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ko'chmanchi qabilalar chorvachilik madaniyatini voha hududiga olib kirgan. Natijada voha iqtisodiyotida chorvachilikning roli ortgan. Shu bilan birga, ko'chmanchi qabilalar o'troq hayot tarziga o'tib, dehqonchilik bilan ham shug'ullana boshlagan. Bu jarayon iqtisodiy hayotda yangi o'zgarishlarga olib kelgan.

Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga etnik ta'sirini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun ushbu jarayonning faqat siyosiy va harbiy jihatlarini emas, balki demografik va ijtimoiy tuzilma bilan bog'liq tomonlarini ham ko'rib chiqish zarur. Chunki etnik o'zgarishlar ko'pincha siyosiy hukmronlik bilan emas, balki uzoq davom etgan demografik aralashuv natijasida yuz beradi. Zarafshon vohasida ham aynan shunday jarayon kuzatilgan. Ko'chmanchi qabilalar dastlab harbiy kuch sifatida kirib kelgan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan ular mahalliy aholiga qo'shib ketgan va vohaning demografik tarkibini sezilarli darajada o'zgartirgan.

Rus tarixshunosligida bu masala demografik nuqtai nazardan ham o'rganilgan. Ayniqsa V. V. Bartold va A. Yu. Yakubovskiy asarlarida Movarounnahr hududida ko'chmanchi qabilalarning joylashuvi va mahalliy aholi bilan aralashuvi haqida muhim ma'lumotlar uchraydi.

[10] Yakubovskiyning fikricha, XV–XVI asrlarda Movarounnahr hududida yuz bergan etnik o'zgarishlar ko'chmanchi qabilalarning asta-sekin o'troq hayot tarziga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan. [11]

Bu jarayon ayniqsa Zarafshon vohasida yaqqol ko'zga tashlanadi, chunki bu hudud sug'orma dehqonchilik rivojlangan eng muhim iqtisodiy markazlardan biri hisoblangan.

Dashti Qipchoq qabilalarining Zarafshon vohasiga kirib kelishi jarayoni arxeologik manbalar asosida ham tasdiqlanadi. Samarqand va uning atrofidagi hududlarda olib borilgan arxeologik qazilmalar natijasida XIV–XVI asrlarga oid ko'plab turkiy madaniyatga xos moddiy yodgorliklar topilgan. Bu yodgorliklar orasida ko'chmanchi qabilalarga xos bo'lgan qurollar, ot jihozlari, bezak buyumlari va boshqa madaniy elementlar alohida o'rin tutadi. Bu haqda S. P. Tolstov va Ya. G'. G'ulomovning ilmiy ishlarida ham muhim ma'lumotlar keltiriladi. [12]

Ularning fikriga ko'ra, Movarounnahr hududida topilgan ayrim arxeologik topilmalar Dashti Qipchoq madaniy an'analari bilan bevosita bog'liq bo'lgan.

Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga etnik ta'siri masalasini o'rganishda tilshunoslik ma'lumotlari ham muhim ahamiyatga ega. XV–XVI asrlarga kelib Movarounnahr hududida turkiy tilning keng tarqalishi aynan ko'chmanchi qabilalarning kirib kelishi bilan bog'liq bo'lgan. Ingliz tarixchisi P. B. Golden va rus turkolog olimi A. N. Samoylovich o'z tadqiqotlarida turkiy tillarning Movarounnahr hududida keng tarqalishini qipchoq qabilalarining kirib kelishi bilan izohlaydi. [13]

Ularning fikriga ko'ra, Movarounnahr hududida shakllangan turkiy tilning ayrim xususiyatlari aynan qipchoq lahjalari bilan bog'liq bo'lgan.

Dashti Qipchoq qabilalarining Zarafshon vohasiga kirib kelishi natijasida vohaning ijtimoiy tuzilmasida ham muhim o'zgarishlar yuz bergan. Ko'chmanchi qabilalar voha hududida yangi ijtimoiy qatlamning shakllanishiga sabab bo'lgan. Ayniqsa harbiy zodagonlar qatlamining shakllanishida Dashti Qipchoq qabilalarining roli katta bo'lgan. Bu haqda B. D. Grekov va A. Yu. Yakubovskiy o'z asarlarida ham alohida ta'kidlaydi. [14]

Ularning fikricha, Movarounnahr hududida shakllangan yangi siyosiy elita asosan Dashti Qipchoq qabilalaridan chiqqan.

Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga etnik ta'siri ayniqsa qabilalar tarkibining shakllanishida yaqqol ko'zga tashlanadi. XVI–XVII asrlarga oid manbalarda Movarounnahr hududida yashagan qabilalar orasida qo'ng'iroq, mang'it, qipchoq, nayman, qiyat, qatag'on kabi qabilalar alohida qayd etiladi. Bu qabilalarning aksariyati Dashti Qipchoq hududida shakllangan qabilalar hisoblanadi. Ingliz tarixchisi R. Grousset ham o'zining Markaziy Osiyo tarixiga bag'ishlangan asarlarida bu masalaga alohida e'tibor qaratib, Dashti Qipchoq qabilalarining Movarounnahr hududiga kirib kelishi o'zbek xalqining shakllanishida muhim rol o'ynaganini ta'kidlaydi. [15]

Zarafshon vohasida yuz bergan etnik o'zgarishlar madaniy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ko'chmanchi qabilalar o'zlari bilan birga yangi madaniy an'analarni ham olib kirgan. Bu jarayon ayniqsa harbiy madaniyat, kiyim-kechak, ot madaniyati va xalq og'zaki ijodida yaqqol namoyon bo'ladi. Rus tarixchisi S. P. Tolstov o'zining tadqiqotlarida Movarounnahr hududida shakllangan ayrim madaniy an'analarni Dashti Qipchoq madaniyati bilan bevosita bog'liq ekanini ta'kidlaydi. [16]

Bu ma'lumotlar Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga nafaqat etnik, balki madaniy ta'sir ko'rsatganini ham tasdiqlaydi.

Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga ta'siri masalasini o'rganishda zamonaviy tarixshunoslikda ham yangi yondashuvlar paydo bo'lmoqda. Ayniqsa etnogenez masalasini kompleks tarzda o'rganish zarurligi ta'kidlanmoqda. Zamonaviy tarixchilar bu jarayonni faqat qabilalarning ko'chib kelishi bilan emas, balki ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy omillar bilan ham bog'lash zarurligini ta'kidlamogda. Bu nuqtai nazar ayniqsa ingliz va rus tarixshunosligida keng qo'llanilmoqda.

Yuqoridagi ilmiy ma'lumotlar asosida aytish mumkinki, Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga kirib kelishi Markaziy Osiyo tarixida uzoq davom etgan murakkab etnik jarayon hisoblanadi. Bu jarayon natijasida vohaning etnik tarkibi tubdan o'zgarigan, yangi etnik qatlam shakllangan va o'zbek xalqining shakllanishi uchun muhim tarixiy zamin yaratilgan. Ayniqsa Zarafshon vohasi bu jarayonning eng muhim markazlaridan biri bo'lib, bu hududda yuz bergan etnik o'zgarishlar butun Markaziy Osiyo tarixiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Yuqoridagi ilmiy ma'lumotlar asosida aytish mumkinki, Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining Zarafshon vohasiga kirib kelishi Markaziy Osiyo etnik tarixida muhim bosqich hisoblanadi. Bu jarayon natijasida vohaning etnik tarkibi tubdan o'zgarigan va o'zbek xalqining shakllanishiga muhim ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa XV–XVI asrlarda yuz bergan etnik o'zgarishlar o'zbek xalqining etnogenezida hal qiluvchi rol o'ynagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Василий Владимирович Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М.: Наука, 1963. – 345 с.
2. Rashid al-Din Hamadani Рашидиддин. Жомеъ ут-тавориҳ. – Тошкент: Фан, 1992. – 214 б.
3. Peter B. Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden, 1992. – 276 p.
4. Sharaf ad-Din Ali Yazdi Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Фан, 1972. – 118 б.
5. Nikolai Aristov Н.А. Труды по истории тюркских племён. – М., 1896. – 88 с.
6. Sergey Tolstov С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М., 1948. – 201 с.
7. Muhammad Salih Muhammad Solih. Shayboniynoma. – Toshkent: Fan, 1989. – 76 bet.
8. Asqarov Ahmadali Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Fan, 2007. – 142 bet.
9. Bertold Spuler B. The Muslim World: A Historical Survey. – Leiden, 1969. – 153 p.
10. Alexander Yakubovsky А.Ю. Золотая Орда и её падение. – М., 1950. – 167 с.
11. Alexander Samoylovich А.Н. Тюркские языки. – М., 1922. – 94 с.
12. Sergey Tolstov С.П. Древний Хорезм. – М., 1948. – 212 с.
13. Peter B. Golden P.B. The Turkic Peoples and the Steppe. – London, 1998. – 131 p.
14. Boris Grekov Б.Д., Alexander Yakubovsky А.Ю. Золотая Орда и её падение. – М., 1950. – 203 с.
15. René Grousset R. The Empire of the Steppes. – New York, 1970. – 226 p.
16. Sergey Tolstov С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М., 1948. – 198 с.